

Agumagụ Ọnụ Dị ka Ebe Nhiweisi Agumagụ Edereede Nleba Anya N'Agumagụ *A Karusia Ngene Na Nwata Rie Awo*

Chioma C. Anagor

Mahadum Nnamdi Azikiwe, Oka
Ngalaba Amumamu Igbo, Afrika na Nzikoritaenzi
Email: cc.anagor@unizik.edu.ng

Ụmiedemede

Agumagụ Ọnụ ebe nhiweisi agumagụ edereede na-akwọwa na agumagụ edereede nwere ebe ha gbadoro ụkwụ wee malite, ha anọkataghị bido. Ndị Igbo na-eche na agumagụ Igbo pụtara ihe na nlegara anya afọ 1935, ha amaghi n'agumagụ Ọnụ/Ọdinaala diriji kama enweghị ebe ebiputara ha n'ih na ewezuga agumagụ Ọnụ/Ọdinaala, agumagụ edereede agaghị enwe mgborogwu fozia ito eto. Na nchọcha e mere, a chọputara n'akwukwọ mbụ ndị Igbo dere oge ndị Ọcha ozioma nọ n'afọ (1930 – 1961) mgbe ndorondoro Ọtografiri biri nwere ụfọdu ihe a na-ahụ n'agumagụ Ọnụ/odinaala nke pụtara ihe na ya. E wepụ *Omenuko* e dere n'afọ 1935, akukọ ndị Ọzọ gbadokariri ụkwụ n'akuko ifo di ka *Ala Bingo* na *Elelia na Ihe O Mere*. Ndị odee agumagụ Igbo malitere iwebata ụfọdu ihe di n' agumagụ Ọnụ/Ọdinaala di ka; akukọ ifo, omenala, nkwenye, obibindu, ejiji, emume ndi Igbo d.g.z. n'ime agumagụ edereede ha. Ihe ndi a niile bu ihe dibu n'agumagụ Ọnụ. Ihe a niile mere nwanchocha ji gbado ụkwụ n'agumagụ odee ndi a hoooro iji ziputa ka ndi odee agumagụ Igbo si eziputa agumagụ Ọnụ n'edereede ha. Nwanchocha chọputara na e wepusia ihe ndi a niile n'agumagụ edereede Igbo, Ọ gaghị ezu oke ibu agumagụ Igbo na-agbanyeghi n'otutu odee ji asusu bekee were eziputa obibindu na ihe banyere ndi Igbo n'agumagụ ha. A gbasoro usoro nkowa wee mee ka Ọhanaeze mata na agaghị ewezuganwu agumagụ Ọnụ/Ọdinaala n'ime agumagụ edereede n'ih na Ọ bu mmewere ya. Ọzọ bu ka ndi odee Ọhụu kawa ahụ na-agbaso usoro a.

Mmalite

Ọ teela agumagụ Igbo malitere site n'igu/ikoputa ya n'onu tupu na nlegara anya afo 1935. Otutu ndi amaghi diriji n'ih na enweghi ebe edeputara ya. Nke a mere ụfọdu amaghi na ewezuga agumagụ Ọnụ/Ọdinaala, agumagụ edereede agaghị inwe mgborogwu Ọ ji kwudoro onwe ya ma ya fozia ito eto. N'ih nke a, agumagụ Ọnụ wee buru ebe nhiweisi agumagụ edereede. Agumagụ Ọnụ/Ọdinaala di ka ebe nhiweisi agumagụ edereede n'ih na agumagụ edereede na-ewebata otutu ihe nke di n'agumagụ Ọnụ nke bukwa emume Ọdinaala na ihe di Ọkputorokpu n'ala Igbo ihe ndi ahụ ha na-ewebata di ka ilu, agwugwa, akukọ okike na nkomirikọ, akukọ dike, obibindu ha, omenaala na nkwenye ha mere agumagụ ha abughi agumagụ dere gawa n'ih na mgbe ha webatara ihe niile a, agumagụ e nwee ihe mmuta di na ya. Ha na-ewebatakwa akukọ ifo nke a maara na Ọ bu ihe ndi Igbo ji akuziri umu ha ihe n'oge gboo. Akukọ ifo Ọbula na-enweriri isiokwu Ọ na-ekwu maka ya na ihe mmuta di n'ime ya. N'oge a, n'agbanyeghi na otutu ndi odee eselitela isi n'ih gbasara ide akwukwo agumagụ mana ọ dighi agumagụ enweghi Ọdinaala n'ime ya n'otu uzọ maobu n'uzọ ọzọ. A ga-eziputariri ilu, akpaalaokwu, omenala na nkwenye ndi Igbo na ya iji gbado ụkwụ na agumagụ edereede dotara ike ma hiwe isi n'agumagụ Ọnụ.

Nleba anya n'okwu okpu putara ihe: Agumagụ

Agumagụ bu ekereuche nke mmadu cheputara, hazie n'ezigbo usoro wee ziputa ya maobu dee ya n'akwukwo nke nwere mmuta na ihe omimi oguu ga-eji aka n'ikpeazu. Hernadi (1978:26) hutara agumagụ ka enyo na-aputa ihe na gburugburu mmadu nke na-eme ka anyi chee echiche onwe anyi na gburugburu anyi ma nye anyi ohere iji asusu na mma ya nwee anuri. Ọ na-aputakwa ihe n'onodu mmadu, ka mmadu si eche echiche ma na-agbanwekwa ya. Uzochukwu (2007:1) kwara na agumagụ putara "litrecho" n'olu Bekee. Ya bu edemede maobu ekwurekwu e jiri asusu choro mma nke na-enye onye gurụ ya maobu onye nuru ya obi anuri puru iche. Ifeka (2009:58) kwara

agumagụ ka edemede maḳbụ akḳrḳmakḳ nke na-enye obi aḳuri, afḳ ojuju, amamihe na mkpalite uche. Agumagụ di ụzḳ abụḳ; Agumagụ ḳnụ na Agumagụ edereede

Agumagụ ḳnụ

Agumagụ ḳnụ bụ agumagụ nke mmadụ kwuru n'ḳnụ n'ụzḳ nka, ma e degḳi ya ede mgbe echepḳtara ya. Amaghḳ onye bidoro ya, oge na ebe ḳ malitere. Agumagụ ḳnụ maḳbụ agumagụ ḳdḳnaala dḳ ka Nwadike (2003:1) kḳwara na ḳ bụ agumagụ si n'aka fere aka, agumagụ e ji ḳnụ ekwu, akḳ maḳbụ agụ. ḳ bụ agumagụ dḳ ḳkpḳ nke si n'aka nna anyḳ ha rute anyḳ aka. ḳ na-esi n'otu ḳgbḳ agafere n'ḳgbḳ ḳzḳ. Okebalama (2003:1) kḳwara ya dḳ ka agumagụ ndḳ Igbo gḳpḳtara n' ḳnụ. E nwere ike kpḳḳ ya ekwurunḳnụ ndḳ Igbo. Ndḳ Igbo nwere ḳtḳtḳ agumagụ ḳnụ ha na-akḳ na be ha.

Agumagụ Edereede

Silas (2011:94) kwuru na agumagụ edereede bụ enyo agumagụ ḳnụ nke na-ezipḳta ihe niile na-eme n'agumagụ ḳdḳnaala dḳ ka omenala, nkwenye, obibindḳ, ejiji na emume nke otu mba na-edetu n'akwḳkwḳ ka ndḳ mba ḳzḳ wee mata maka ya. ḳ kḳwara na ḳ bụ n'ihḳ ihe niile a si n'agumagụ pḳta nke gḳnyekwara ihe na-abata n'agumagụ edereede kpatara n'agumagụ ndḳ isiojii abḳghḳ agumagụ dere gawa. ḳ kḳwakwara na ḳ bụ ụzḳ agumagụ ḳnụ si ezipḳta abḳ (Mbem, ngḳḳḳ na uri) ka ndḳ odee abḳ agumagụ edereede sikwa ezipḳta abḳ ha nke mere na o woro anya na ḳ bụ n'agumagụ ḳnụ ka ha nḳomitere edereede ha. Ikedimma (2008:61) kwuru na ḳ bụ agumagụ e dere n'akwḳkwḳ. ḳ bụ mmadḳ cheputara ya wee detuo n'akwḳkwḳ ma burḳkwa uzḳ ihe siri metḳta onye ahḳ n'ahḳ, mmasi ḳ nwere na ya maḳbḳ nkḳwa ḳ nyere ya.

Myiri di n'etiti agumagụ ḳnụ na agumagụ edereede

Agumagụ ḳnụ na agumagụ edereede yiri nke ḳma n'ihḳ na ha abḳḳ na-enwe abḳ, ejije na iduuazḳ mana agumagụ ḳnụ bḳ iduu ka o nwere nke gosiri akḳkḳ emegḳi eme ebe agumagụ edereede nwere iduuazḳ. Ha abḳḳ na-enwe isiokwu nke ha chḳrḳ ikḳwa maka ya, ha na-enwe abḳ dḳ icheiche, ejije dḳ iche iche na iduu maḳbḳ iduuazḳ dḳ iche iche dḳ ka o si metḳta ihe ha na-ekwu maka ya. Ha na-ewebata ihe dḳ ḳkpḳtḳrḳkpḳ n'agumagụ ha dḳ ka ilu, akḳkḳ ifo, omenala, nkwenye, ejije na emume ndḳ Igbo agumagụ abḳḳ a na-enwekwa ihe mmḳta ndḳ na-ege ntḳ maḳbḳ ḳḳḳ ga-ejide aka na ngwḳcha akḳkḳ ḳbḳla d.g.z.

Ndḳiche dḳ n' etiti agumagụ ḳnụ na agumagụ edereede

N'agbanyegḳi na ha abḳḳ yiri, e nwekwara ebe ha si dḳ iche.

- i. Agumagụ edereede ga-eji agwa mmadḳ ugbu a nke na-akpakwa agwa ka mmadḳ ugbuga wee dee agumagụ mana agumagụ ḳnụ na-eji agwa anaghḳ eme ihe mmadḳ nwere ike ime, oge ḳfḳdḳ ḳ na-abḳkarḳ ḳmḳ anḳmanḳ, nwa agbara, nnḳnḳ d.g.z.
- ii. Agumagụ edereede na-ede n'isiokwu gbasara ihe na-eme gburugburu anyḳ dḳ ka ḳ *Chupuru Onwe Ya N'ugbo*, gosiri n'isiokwu na-ezipḳta na anaghḳ amanye mmadḳ ḳba otu nzuzo. Nke a gosiri ihe na-eme na ndḳ mmadḳ ugbuga.
- iii. Agumagụ edereede na-ahazi emume ya ka ḳ burḳ akḳkḳ mere n'ḳwa mmadḳ mana agumagụ ḳnụ nwere ike ime akḳkḳ n'ḳwa anḳmaanḳ, ḳwa mmḳḳ. Agumagụ ḳnụ na-enyereaka izipḳta mmegharḳahḳ, olu, anya elele ele na ihe ndḳ ḳzḳ mana agumagụ edereede adḳghḳ otu ahḳ n'ihḳ na ḳḳḳ anaghḳ ahḳ agwa anya. ḳ dikwa ḳtḳtḳ ebe ndḳ ḳzḳ ha si wee nwee ndḳiche.

Mmebere agumagụ ḳnụ na uzḳ di iche iche agumagụ edereede siri dḳrḳ ike wee mebe onwe ya.

Ndḳ odee agumagụ ugbuga ndḳ Igbo na-agbakwa mbḳ ḳde agumagụ n'usoro agumagụ Igbo nke mere na ha nḳmiri ndḳ ḳḳḳ agumagụ ḳnụ wee na-ewebatacha ihe gbasara ndḳ Igbo. Emenanjḳ (1986:68) kwenyere na agumagụ edereede hiwere isi n'agumagụ ḳnụ n'ihḳ nke a, ha na-egosipḳta ihe ndḳ dḳ n'agumagụ ḳnụ. O kwukwara si, "ebe ḳ bḳ na agumagụ ḳnụ/ḳdḳnaala ka agumagụ edereede hiwere isi, agumagụ nka agaghḳ anabata agumagụ dere gawa n'ihḳ na agumagụ Igbo gbadoro ḳkwḳ n'ihḳ gbasara ndḳ Igbo dḳ ka o si metḳta obibindḳ ha."

Achebe (1999) kowara otutu ihe gbasara etu nwoke onye ocha si bia weputara ndi Igbo asusu Igbo nke ji ede ihe na nke ahụ ekwesighi, nke a mere e nwee otu abuo. Otu Emenyeonu na otu Emenanjo kwadoro atumatu Achebe mana otu ihe putakarichaa ihe n'ihe ha na-ekwu bu na tupu a kpoo agumagu obula agumagu Igbo, o ga-enwe omenaala ndi Igbo, ndu ndi Igbo na ihe gbasaara ndi Igbo nke putara ihe n'ime ya naani na Emenanjo kwuru na a ga-eji asusu Igbo dee ya mana Achebe na Emenyeonu ekweghi na ya. Nchikota okwu ha bu na agumagu Igbo obula kwesiri inwe omenala, ndu na ihe gbasara ndi Igbo na ya. Mgbe e webatara ihe ndi a bu ihe di okputorokpu n'ime agumagu edereede Igbo, o gosiputakwara n'agumagu edereede hiwere isi n'agumagu onu. A ga-eleba anya n'otutu ihe na-aputa ihe n'agumagu edereede nke dikwa n'agumagu onu iji gosiputa na agumagu onu bu ebe nhiweisi agumagu edereede Igbo. Ihe ndi a, a ga-eleba anya gunyere:

Nkwenye ndi Igbo, Omenaala ndi Igbo, Ilu, Ikpoku Chi

Ikpoku Chi

Ndi Igbo na-akpoku Chi ha mgbe ha na-eme otutu ihe di ka igo oji, igba ndu, igo ofo, ikpe ekpere irio ihe d.g.z.

Onyekaonwu (1979:53)

Nna Izuako bia nuu mmanya.
Ala Isiamu nuu mmanya
Aworo na Obioma ga-amu ozuzu eke,
Muozuzu orie
Ha ga-abu nnu na mmanu;
Aka nri na aka ekpe;
Nne ofu na nzozu
O di onye ga-emegbu ibe ya
Ala Isiamu na ala Amangwu ekwekwala ya.
Aha m ka m ji.

Igo ofo putakwara ihe ebe a di ka otu omenala ndi Igbo

Nkwenye ndi Igbo

Nkwenye n'aha onye na-achoga ya: Onukwube bu nwaagboghoe e ji nsogbu na ajo agwa mara nke a putara ihe site n'otutu ihe agwa ndi ozu kwuru gbasara ya. Omumaatu bu ihe nna ya Maazi Ike kwuru ubochi a na-alu Onukwube. Ifeka (2011: 22).

(N'onu), onye si na o foduru, o fozuziri na be ya, ebe ekere mere ka Onukwube puo n'ulo m taa, eziokwu be m buzi alaeze”.

Site n'ihe o kwuru, a ga-ahuka nkwenye ndi Igbo N'ekere.

Nkwenye ndi Igbo na o bu aru nna ilu nwa:

Onyekaonwu (1979:82-83)

Aworo chotara nwunye ya o rere ere wee choputa na o bu nwa nwunye ya ahụ mtaara ya ka o na-alu.

“O ji ngwere laa ngwere na o bughị anu!
M gaghị eji anya m hu nti m!
M gaghị e ji anya m hu nke a!
O karja m.
(Ya agbabaa n'ulo ya wee mma gbapu
Wee magbuo onwe ya: Umụ nwaanyi
Malite besuwe akwa ike...”

Nkwenye ndi Igbo na Chi na Ndi Ichie:

Onyekaonwu (1979:28)

Nke a putara ihe site n'ikpoku chi ha na ndi ichie ka ha bia taa oji. Ha kpoo Chi ha di ichie ichie iji gosiputa na ha nwere Chi di ichieiche.

Omumaatu Chi ha di ka o si puta ihe:

(ihu 19) Ututu, Ogwugwu na udo, Ala

(ihu 28) Chi ha na ndi ichie; Agwu ukwu na agwu nta

Edo na Ezemewi
Ndi mbu na ndi egede.

Omenala ndi Igbo di iche iche

Omenala Ilu nwaanyi

Ifeka (2011:22) Alimdi di n'etiti Onukwube na Ucheoyibo. A kporo ya "Ikpa akirika". Alimdi di n'etiti Ngozi na Igweonu (ihu29-30) ebe ahụ Omenala igbo ofo na oji putara ihe.

Igba Afa

Onyekaonwu (1979:76-80) ndi Igbo na-agba afa iji choputa otutu ihe gbagwojuru ha anya. N'ebe a, Aworo na Odinchefu gara igba afa ka ha mata ihe kpatara na ha amubeghi nwa. Ebe a ka dibia afa noro wee gwa Aworo na o bu n'ihu nwaanyi na nwa o rere ere oge tere aka kpatara ya.

Igba Alukwaghim: Ndi Igbo nwere otutu ihe na-akpata ha ji achula nwaanyi be di. O nwere ike ibu amutaghi nwa maobu nwa nwoke maobu ajo agwa. (1979: 64). Aworo bodoro nwunye Obioma ebubo na o tinyere ogwu na nri ya. Umunna wee chulaa Obioma na nwa ya.

Ito Mmadu Ree

Onyekaonwu (1979:66) Ndi Igbo na-atọ mamdu oge gboo n'uzo di iche iche ma ree ya.

"...N'ihe gbasara itoro ya na nwa ya refuo unu amarala utara tupu a hapuzie bu ihe ya na ndi mmuo ga-eme. Taa, n'uchichi taa, aga m akporo umu Okorobia ano ndi ozo tinyere onwe m wee gaa toro onye aru ahụ na nwa ya refuo..."

Alimdi na nwunye di ka otu omenala n'ala Igbo putara ihe n'Onyekaonwu 1979: 53 n'etiti Obioma na Aworo.

...I nuru mmanya a, i gaa bunye onye o ga-abu gi na ya. (Obioma anara mmanya, gaa sekpuru n'ihu Aworo nutu, bunye ya, mkpu onu; na iku aka wee hiotuo ebe niile)

Igo oji

Di ka omenala n'ala Igbo, ha na-ago oji tupu a taa ya. Onyekaonwu (1979:19)

"Ututu bia taa oji
Ogwugwu na Udo, gbaanu Izuzugbe
Onye siru na anyi agaghi adi
Ya buru okuko uzo labaa ura
Onye meta ya buru n'isi ya
Ihe anyi na-amaghi
Agaghi ama anyi
O chu nwa okuko nwe ada
Nwa okuko nwere mwemwe oso..."

(ihu 28) "Oo, Ndi mmuo unu anwula
Oku a gunyere nwata n'aka agaghi ahugbu ya
Agwu ukwu na agwu nta leenu oji o
Ndi mbu na ndi egede oji abianu o
Edo na ezemewi gbaanu zuzugbe
Ka anyi were egbe di nri. ..."

(ihu 43) "Olisa bia nara anyi oji waa.
Nsogbu di n'ihu ka anyi noro n'azu;
O di n'azu ka anyi noro n'ihu..."

Ndi Igbo na-eji oji ago ofo iji gosiputa uru oji bara

Emume Ntoaja

Onyekaonwu (1979:29)

... (Ya ekulite gbaa egwu okirikiri ihe ogwu ya, hulata ala n'ebe ahụ, tawara ha imurimu ụka).

... (Ya akawaa ya ahụ, were ogwu chie ya, were ihe ndi a zutara n'otu n'otu nee ya n'isi, nyawa ya eze agu n'olu, tuwe ya abuba ugo n'isi, tuo ya nzu na unyi n'anya na ihu, tuturu opi ya futu)

(ihu 30) (Ya atuturu akwa okuko kwaa n'ala, nwuru okuko ahụ, kpokoro ngwa ogwu ya kpoghere uzọ na-ala...)

Ejije Mgba

N'oge gboo ndi Igbo na-agba mgba n'obodo n'obodo maobu n'etiti onwe ha n'ime otu obodo di ka otu emume ha

Onyekaonwu (1979:34)

Eze Ozurumba! Onwa na-etiri oha!

(Egwu mgba ebiri oku: otu onye Amangwu na otu onye Amaudele etichapu aja, gbaa Onye Amaudele anwude; Mmadu abuo ozọ apatakwa gbaa, onye Amangwu anwude; wee rute ndi bu isi e jiri kwawa okpu Aworo na Akatosi. Ha abuo si ebe mmadu na-amaghi wee tiwapu, zoro okika mgba, tichapu aja kwee n'aka, mgba wee biri oku, uzu na-atu, egwu mgba na-ada; opi ike na-egbu; ndi umu dibia ha na-ere ogwu. N'ikpeazu, Aworo ebulie Akatosi tuo n'ala. Uzu wee tuo, ndi Amangwa wee were onu gaa bulie Aworo dokwasa n'ubu na-agu egwu mmeri; ndi Amaudele chikoro ekwe na igba ha na-ala na nwute).

Ilu

Nwadike (2003) kwara ilu ka okwu di mfe ma na-ekwu eziokwu akughi mmiri. O kwuru n'ilu putara "proverb" na bekee nke si n'asusu ndi Latin a kporo "proverbium". O bukwa n'omenaala ufodu ka esi eweputa ilu ma na-eji ya achekwaba omenaala ahụ. A ga-eleba anya n'otu akwukwo agumagu ejije, akuko na abu iji weputasia ilu putara ihe na ya.

Ifeka (2011) ziputara ilu ndi a niile;

(ihu 10) – Otu mkpuru akwu nwaa anwa fuo n'oku, onye nwe ya agbara aka

- Ugo eberela na mgbagbu

(ihu 11) – Nne awo adighi agba oso ehihe na nkiti

(ihu 15) – onye chi ya akwatughi anaghi adaru ala

(ihu 16) – Agadi nwaanyi ji aka ekpe tufuo oba o ji eku mmiri mata n'ubochi o ga-eku mmiri, o chowa ya.

- Ihe aki ilu na-ada na nti abughi ka o si ato n'onu

- Onwu choo igbu nwa nkita, o naghị anukwa isi nsi

- Abuzu erewela n'oku chee na ya na-aha mmanu.

(ihu 18) – Mma ekwu di be onye ubiam, nke di nko enweghi isi, nke nwere isi adighi nko

(ihu 21) - Okuko agbasaala okpesi

- I kpatara nku ahuhu, ngwere ga-abijara gi ugwo.

(ihu 24) – Ewu adi uba a kpara nri, aguu na-agugbu ya

(ihu 26) – A choputara m ebe mmiri siri baa n'opi ugbuguru

(ihu 29) – Ihe okuko bu mmiri achu di ya mkpa

(ihu 30) - O bira be onye abiagbula ya. O lawa mkpumkpu apukwala ya

(ihu 33) – A na-esi na ntupu ogodo amata nwaanyi gbara aji

(ihu 35) – Oke anaghi eri ihe onye mu anya

(ihu 36) – Onye nwe ala nwe ajo ohia

(ihu 44) – Gi bu nne aturu chorọ ipu mpi ma ekwe akaghi gi aka

(ihu 46) – Oshimiri anaghi eri onye o hughi ukwu ya na-ebute ozu ya.

- (ihu 50) – Onye ụlọ ma ọtọ ibe ya
- Agu si na nkwụcha abughị ụjọ
- (ihu 52) – Anya onye bụ oke ya
- Onye nwe ozu na-ebu ya n’isi
- Mgbe nwa agboghọ tara akara ahịa ka ugwu ya ruru
- (ihu 55) – Okwu danahụ ọnu, ntuturu ahiaahụ
- I buọla mmiri buo mmanya mata nke ka arọ
- O bughị mmadu daa elu, onye ọzọ afuoro ya mkpumpku
- Nku kọ ajọ nwaanyi, ọ nyaa ụkọ
- (ihu 56) - Agwọ turu mbe ọnu turu okpokoro ya
- Onye chi ọjọọ jere nku n’oge uguru mmiri maa ya.
- Onye amaghị na ọ ga-echi ọzọ mecha chie ọzọ, ọ chọwa igbara eriri ọzọ, ọ gbaruo ya n’ikpere ukwu ya.
- (ihu 57) - O chuu nwa okuko nwe ada, nwa okuko nwere mwemwe oso.
- A tusia akpirickpa di n’aji, onye wa aji agbara oto
- Mmadu anaghi ano n’ulo ya nopia ihe o jiri buru nwoke
- A gaghị aka nwata n’anu o gburu
- A karusia ngene, e kuru ya mmiri onunu
- Onyekaonwu (1979) ziputara ilu ndi a
- (ihu 13) -Onye zakoo ya kpowe.
-O buru na o kpochaghi
ya gbawa unu
-Ogwọ ndi na aja,
aka nsi na aka aja aja ga-atọ ya n’onu
- (ihu 15)-Aturu ji ebule gba aka nwa
-Nne ewu na-ata agbala,
nwa ya a na-ele ya anya n’onu
-Ihe egbe muru aghughi ibu okuko
-Nwata soro rie okotoko ejula,
Ekwesighi ka ogonahu ya ubochi mpioro.
- (ihu 18)-Onye o na-eme omume omume na-ebe obube.
- (ihu 19)-Onye a na-achu ehi na ebeku,
na o buru na o lighi ogwu ya,
na o ji uru ya.
- (ihu 20)-Nga nwata na-ebe akwa na-atu aka,
na o buru na nne ya anoghi ebe ahụ,
na nna ya no ya.
- (ihu 21)-Nwata bee nne ya, bee nna ya,
a mara na ihe o ga-ebe agwula.
- (ihu 22)-Chupuchagodu ufu wee tawa nwa okuko uta
- (ihu 23)-Ubochi a chowara mma ekwu, ka a ga-agba ama ihe e riri.
-E nwere aka ekpe tufuchaa nkarinka nkata,
e mecha, e were aka nri chowa ya.
- (ihu 24)-Nwata bulie nna ya elu, ogodo ayochie ya anya
- (ihu 25)-Ire oma ka ejula ji aga n’ogwu
-Mmadu adighi ekwe chi ya ndo
-Ukpala na-anaghi anu ihe na-ezu ike n’afọ nnnu
-Igwe sikorochoa ike, na uzu ga-akujasiri ya.
- (ihu 26) -E gbuo ma iwe, e lie ma onuma.
-O ji egbe agbagbu jioko ya bukwanu aku ka o na-ala n’iyi.

- Nkita ekwesighi idi na-anyu nsi ebe a na-atoro ya nri.
-Nwata a na-akuru surugede na-awuchaghari na-amaghi na surugede bu egwu mmuo.
-O bughu ka aka buru ka o na-eti nwa ya
(ihu 28)-N'oku n'oku ka e ji adidagha onye ekpenta
-Oke agbanaghi odu eree ya oku
(ihu 29)- O metu imi, O metu anya
-Ejula kpuru, o kpuru okiriko ya
-Ezukueta onu nyuo mamiri, ya agbozo ufufu
(ihu 32)-A na-egbu mbekwu edebe oia, ndi nze o ga-abo ya?
(ihu 36)-E ji anya ama oka chara acha
-Ogba nho di aghaghi iluta eke ogba
(ihu 37)-Nwa aturu ga-epu mpi, ekwo dikwa ya aru
(ihu 41)-Onye a na-agwo ibi ona-eto afo, ga-eweriri ihe o togboro n'ajo ohia.
-Onye a na-agbara ama ya a na-anuri, onye a na-ebo ebubo, o kwerela?
(ihu 42)-Ihe okuko bu mmiri achu di ya mkpa
-Awu adighi agba oso ehie n'efu
-Onye a na-achu ehi akpoku, o burana o jighi ogbiri ya o jiri ogwu ya.
(ihu 46)-Kama ehi m ga-agbanahu m. ka m gbubiri ya odu
(ihu 47)-A muta amuta umenghenghe, a mutaghi amuta umenghenghe
(ihu 48) -Abuzu erewela n'oku,
chee na ya na-aha mmanu
-Onwu ga-egbu nwa nkita, agaghi ekwe ya nuru isi nsi.
(ihu 49)-Ajughuaju eri, ebutela arigaghi arja anwu.
-Onye agbakaa ute ya, o hiwe n'ala
-Onye chowa ya hu, ma o hu, ya agbakwala oso.
(ihu 52)-Ihe nwuru anwu bu ihe gburu ya
-O na-abu oko kowa anu ohia o gawa n'osisi, o kowa mamdu, o gaa mmadu ibe ya akowa ya.
(ihu 62)-Ihe e jiri anya hu, a naghichoro ya osiari
(ihu 64)-Ukpuna okpoko buuru, nti chiri ya.
-Okwu e kwuru otu ubochi, bie ya otu ubochi na abu o mataghi mma, o jokata njo.
(ihu 68)Ochu nwa okuko nwe ada, ha bu nwa okuko nwere nwenwe oso.
(ihu 69)-A matagodu mbamba, e wee chowa mpumpu
(ihu 71) -E mechaa, nye ndi mmuo ihe ha na-eri, anyi amata ma ha ga-ahapu gi aka n'ukwu
(ihu 80)-O na a bu mkpume laa elu, egwu atuba ite
-Ngwere niile no mmakpu mmakpu nani Chukwu mara nke afo na- aru.
(ihu 84) -Nku onye kpara na nwata ka o ga-anya n'agadi
-Nwata kachie nti rie awu, o ju anu.
Ihe ndi a niile bucha ihe di n'agumagu onu/odinaala nke e ji kwado na agumagu edereede gbadoro ukwu n'agumagu onu.

Nchikota

Na nchikota, a choputara na agumagu edereede n'ezie hiwere isi n'agumagu onu were ede agumagu n'ihu na ihe niile a na-ahu n'agumagu odinaala Igbo putakwa ihe n'agumagu edereede. A hukwaziri na nsogbu ahụ si n'echiche ndi Bekee na-eche na agumagu malitere na nlegara anya (1935) abughu ya n'ihu na o teela aka agumagu onu malitere naani na-edetughi ya edetu. Nwanchocha choputaziri na o bu ihe niile a sitere n'agumagu onu nke e webatara n'agumagu edereede nyeere ya aka ito eto ma burukwa agumagu ndi Igbo kpomkwem.

A hụkwala na ọ bụ ezie na agumagu edereede abawanyela karịa ka ọ dị na mbụ mana ọ dighi nke enweghi ihe ziputara odinaala na ya. O nweghi agumagu edereede kwururu onwe ya na enweghi ihe odinaala n'ime ya di ka a huru n'agumagu ndi a horo. A huru ilu, nkwenye, omenala, igbo oji, igbo ofo na okpukpere chi, igba mgba, emume ntoaja dgz. nke a bucha ihe ndi Igbo si n'onu eziputa n'oge gboo tupu mbiputa akwukwo amalite n'uju ka agha biri.

Mmechi

Site n'ihe niile nwanchocha choputara banyere ufodu ihe ndi odee agumagu edereede na-ewebata n'agumagu ha nke bu ihe di okputorokpu n'udi agumagu onu/odinaala na-ekwu na agumagu onu bu ebe nhiweisi agumagu edereede n'ihi na co dighi agumagu edereede obula e nweghi otu ihe o nwere nke si n'agumagu onu.

Aro

N'agbanyeghi otutu isiokwu na-aputa ihe site n'ihe na-eme n'oge a nke mere na ufodu odee anaghi ewebatacha omenala na odinala ndi Igbo n'agumagu ha mana nwanchocha na-atu alo na e kwesiri ka onye obula nwere mmasi ibu onye odee agumagu Igbo, gbaa mbọ lebasia anya n'usoro e si ede agumagu Igbo, nyekwa aka kwalite omenala, nkwenye, ilu, obibindu na uwa ndi Igbo n'akwukwo agumagu ya ka mba uwa wee huta. Nke a ga-enye aka i na-eme ka asusu Igbo na-eto eto ma mekwaa ka a mata ndi Igbo nke oma. O ga-abukwa ihe di mma ma o buru na e nwere ndi anwachaputagoro n'ibu oka ibe n'ihe gbasara nnyocha akwukwo Igbo ka ha nyere aka na-enyocha agumagu Igbo wee mara ndi gbasoro usoro a na ndi nupuru isi na ya.

Edensibia

- Achara D.N (1963). *Ala Bingo*. Lagos: Longman Nigeria
- Achara, D.N. (1964). *Elelia na Ihe O Mere*. Lagos: Longman Nigeria
- Onyeji, I. (ND). "On Fairy Tales and Its Importance in Igbo Society." Retrieved on 21st December, 2014 from <http://www.Pamelastitch.com>
- Emenanjo, N. (1986). "The Artist and his Society: The Situation in Creative Literature in Igbo". In *Journal of Black Orpheus vol. 6, No.1*. Retrieved on 12th December, 2014 from <http://www.iiste.org/journals/indeu>
- Hernadi, P. (1978). *Theory of Literature*. Bloomington and London: Indiana University Press.
- Ifeka, O. (2011). *A Karusia Ngene E Kuru ya Mmiri Nuọ*. Onitsha: Format Publishers.
- Igboanusi, H. (2001). "The Igbo Traditions in the Nigerian Novel", in African Study monographs, 22 (2): 53 – 72. Retrieved on 12th December, 2014 from <http://www.Africa.kyoko-u.ac.jp>
- Mbah, B.M. et al (2013). *Igbo Adi*. Enugu: University of Nigeria Press.
- Nwadike, I.U. (2003). *Agumagu Odinaala Igbo*. Onitsha: Africana First Publishers.
- Nwana, P. (1963). *Omenuko*. Lagos: Longman Nigeria.
- Nze, A.I. (2010). *Nchikota Akwukwo maka Ule Sinio Sekondiri WASSCE 2011 – 2015*. Nnewi: Miss Fav – Publishers
- Onyekaonwu, G. U. (1979). *Nwata Rie Awọ*. Onitsha: Perfect Image.
- Okebalama, C.N. (2003). *Mkpolite Agumagu onu Igbo*. Enugu: SnaapPress.
- Pete, S. (ND). "Customs and Traditions in the Society". Retrieved on 21st December, 2014 from <http://www.LiteratureJournals.Com>
- Silas, M.O, (2011). "The Oral Literature in Written form: Its Concept in the Society." Retrieved on 16th December, 2014 from <http://www.Penguin.Com>
- Uzochukwu, S.(2007). *Akanka na Nnyocha Agumagu Igbo*. Enugu: Sam Orient Publishers.